
TANULMÁNYOK

BAYER JÓZSEF

Globalizálódás, európai integráció és nemzeti identitás*

Magyarország az Európai Unió kapujában áll, elkezdődtek a párhuzamos tárgyalások a bebecsátásra méltónak minősített, csatlakozásra váró országokkal. Az uniós tagságra való felkészülés számos területen jól-rosszul folyik, a diplomáciai erőfeszítésektől a konkrét feltételekről zajló szakszerű alkufolyamatok szakaszába jutottunk. Kemény alkalmazkodási és tanulási folyamat részeseci vagyunk és leszünk még hosszú évekig. Ez alkalomból talán nem érdektelen kérdés, hogy mit is jelent számunkra politikailag ez a változás? Ezúttal nem az uniós csatlakozás tárgyi vonatkozásairól szeretnék szólni, és nem tekintem feladatomnak sem az europropagandát, sem az intelmeket az unióval kapcsolatos tudásunk hiányaira és a kívánatos, eurokonform magatartásra vonatkozólag. Előadásomat arra hegyezném ki, hogy mit fog jelenteni a változás politikai identitásunkban, gondolkodásunkban és kultúránkban. Bibói stílusban szólva, a változás értelmét faggatom, és mérlegelem az e körül felhozható érveket és ellenérveket.

Az integráció – a nemzetállam megmentője?

A modern nemzetállamok szintjét meghaladó európai integráció értelmét és szükségszerűségét manapság előszeretettel magyarázzák a globalizáció kihívásaival szembeni védekezés szükségességével. Eszerint a „turbókapitalizmus” felgyorsult világában, a regionális civilizációk és kultúrák versenyében az európai országok már csak akkor őrizhetik meg versenyképességüket, ha egységes gazdasági térséget alkotnak, amelyen belül szabad az áruk és szolgáltatások, a tőke és a munkaerő mozgása.

* Elhangzott a Magyar Politikatudományi Társaság közgyűlésén 1998. december 11-én, Budapesten.

amelynek közös pénzügyi rendszere, egységes külgazdasági és biztonságpolitikája van. Az egyes nemzeti kormányok ugyanis már nem képesek megvédeni polgárait a globalizált világpiaci hatásokkal szemben, amelyek magas munkanélküliséggel, mélyülő szociális válsággal, az egyötödös társadalom kilátásával fenyegetnek. Mint a legújabb ilyen tárgyú sikerkönyv, a *Globalizáció csapdája* szerzői kontórfalazás nélkül írják: „Az a feladatunk, hogy a destruktív angolszász piaci radikalizmussal szemben fölmutassunk egy életképes és impozáns európai alternatívát. Egy olyan politikai unió, amelyet közös valuta köt össze, meg a szenvedéscsokkal teli, de már kihevert közös történelem, a világpolitika erőinek játékában nem jelentene kisebb súlyt, mint az Amerikai Egyesült Államok, vagy a jövő nagy hatalmai, Kína és India. A globalizált piacokon az egyetlen fontos hatalmi tényező a gazdasági nagyságrend, a gazdaság mérete...” (Martin – Schumann, 1998:324.) Az egysült Európa a maga 400 milliós piacával, fejlett infrastruktúrájával és humán tőkével, kulturális sokszínűségével már elég erős ahhoz, hogy komoly versenytársa legyen az amerikai, japán és délkelet-ázsiai regionális integrációknak.

A globalizáció azonban önmagában nem ad magyarázatot arra, hogy miért jött létre az integráció, és hogy mennyire terjed ki, és miért nem zajlik másutt hasonló intenzitással. A globalizáció végül is nem újkeletű, hanem már az ipari kapitalizmus kialakulásával kezdődő, annak nagy ugrásaival és válságos szakaszaival párhuzamosan több hullámban, ciklikusan zajló folyamat. Ma legfeljebb arról van szó, hogy minőségileg új szakaszához érkezett, miután a technológiai és informatikai forradalom rendkívül felgyorsította előrehaladását. Az egységesülő világpiac, a pénzpiacok informatikai összekapcsolása, a multi- és transznacionális vállalatok terjedése és hatása a termelési kultúrára és technológiai innovációra, a kereskedelmi és közlekedési, valamint informatikai hálózatok valóban egyre szorosabb egységbe fonják a világot. Az általános lelkesültség a haladás áldásaival kapcsolatban azonban már a múlté. A modern világ nemcsak sohasem látott új, pozitív lehetőségeket tartogat, hanem legalább annyi fenyegetést is magában rejt. Az egységesülő világ mélyülő ellentétéktől szabdalt. A globalizálódáshoz hozzátartoznak olyan negatív jelenségek is, mint a hatékony hadviselés eszközeinek világméretű terjedése, amelyek fokozzák a konfliktusok erőszakosságát, a tömegpusztító fegyverek pedig globális pusztulással is fenyegetnek. A Föld a modern gazdaság lehetőségei mellett ma nagyobb népességet képes eltartani, mint valaha, de a népességrobbanás a szegénységet is növeli, amit árnyékként kísér az új népvándorlás, amely máris évente mintegy harminc millió embert terel a világ országútjaira. A fejlett technika és informatika előnyei nemcsak a termelésben kamatoznak, ugyancsak a nemzetközi bűnözés és terrorizmus hatékonyabbá válását is előmozdítja, miközben civilizációnk amúgy is egyre sebezhetőbbé válik. Globális ökológiai válság fenyeget, amely nem válogat, bár egy ideig a közvetlen veszélyeket exportálni lehet a fejlettebb országokból az elmaradottabb és intakt régiókba. Világunk egyre inkább magából a haladás gyümölcséből termő kockázatokkal terhes. A modern *rizikótársadalom* (U. Beck, 1993) alapvonását jól kifejezi Claus Offe találó hasonlata: az egész

olyan, mintha egy nagy jumbóval levegőbe szálltunk volna anélkül, hogy tudnánk, létezik-e leszállópálya, ahol landolhatunk.

A globalizálódás korántsem teremt homogén világot, ellenkezőleg: polarizál, és a a konfliktusok kiterjesztéséről is gondoskodik. A nemzetközi rendszer bipoláris tendenciája nem szűnt meg sem a fasiszta tengelyhatalmak legyőzésével az ellenük összefogó szövetséges hatalmak által, sem pedig a rákövetkező hidegháború végével, a kelet-nyugati szembenállás elmúlásával. Az Észak és Dél ellentétei ugyan nem teremtenek a hidegháborúhoz hasonló méretű ideológiai és katonai-politikai homogenizációt, ehelyett inkább egy posztmodern jellegű új világrendtelenség köszöntött be. Hogy az új nemzetközi rend körvonalait valóban kultúrák és civilizációk harca fogja-e megrajzolni (Huntington, 1998), az még kérdéses. Bizonyosnak csak a nagyobb térségi integrációk kialakulása látszik, amelyek mintha kikezdenék az utóbbi két évszázad legjelentősebb politikai innovációját, a nemzetállamok domináns szerepét. A nemzetállam sorsa és jövője körül sokasodnak a viták, amelyek az európai integráció eddigi folyamatát is végigkísérték.

A múlt század vége óta mind többször felsajlott annak a gondolata, hogy Európa elveszíti hegemon szerepét a világban, ha nem válik egységessé. Ezt felerősítette az Egyesült Államok gazdasági és katonai felemelkedése, amely legkésőbb az I. világháborúban vált evidenssé. Az egységes Európa híveinek száma az I. világháború után megnövekedett, és már akkor összekapcsolódott az európai béketörekvésekkel, de kezdetben mindez nem vált átható erejű politikai mozgalommá. Az 1923-ban (Richard Coudenhove-Kalergi kezdeményezésére) megalakult Pán-Európa mozgalom kezdetben még néhány idealista fantazista ügyének látszott, és bár törekvéseiket felkarolták egyes külpolitikusok, az erősödő nacionalizmus és fasiszmus cinikus hatalmi reálpolitikája mellett, amely a Nemzetek Szövetségét is szétvetette, esélytelennek látszott. A II. világháború sokkja, a német nemzetiszocialisták kalandor Európa-politikája – az abszurd kísérlet, hogy faji és etnonacionalista alapon, germán fegyverek uralma alatt teremtsenek szupranacionális gazdasági és geopolitikai nagytérst – vezetett csupán a közös felismeréshez, hogy új fejezetet kell nyitni Európa történetében. Az európai integráció megindulását számos tényezővel magyarázták, amelyek közül önmagában valószínűleg egyik sem lett volna elegendő a fordulathoz. Az integráció történetének diplomáciai állomásai könnyen rekonstruálhatók, de nem nyújtanak magyarázatot semmire. Először Winston Churchill vetette fel ismét az Európai Egyesült Államok eszméjét egy 1946. szeptember 16-án tartott zürichi beszédében. A nyugat-európai közvélemény és a politikai vezetők fogékonyan mutatkoztak erre, de éppen az a kérdés, hogy mitől váltak fogékonná, és miért vált egyszerre oly időszerűvé az integráció? Vajon valóban leáldozott-e a nemzetállam napja, és eljött a szupranacionális integrációk kora, amelyekre a korábbi nemzetállamok kénytelen-kelletlen átruházzák szuverén felségjogaikat? Alan S. Milward érdekesen cáfolja a közkeletű magyarázatokat. Az egyik az európai közös kultúra, amelynek forrásait visszavetítik egészen az antikvitás időszakáig (erre még visszatérek). A második a nemzetgazdaságok

fokozódó interdependenciája a kapitalista világ gazdaság kiépülésével, a kereskedelem fejlődése, a modern technika, a közlekedés és szállítás, a hírközlés stb. forradalmasodása – mindaz tehát, amit fentebb a globalizációval kapcsolatban említettünk. Ezek azonban már régen tartó tendenciák – miért most változott meg a helyzet annyira, hogy a nemzetállamok, ha már nem is törekedtek olyan autark gazdaságok kiépítésére, mint a szovjetek vagy a náci Németország, ne birkózhattak volna meg velük kormányközi szabályozások formájában? A „progresszivistá” magyarázatot ezért Milward mint történelmietlen leegyszerűsítést veti el. A szorosabb gazdasági, kulturális, turisztikai kapcsolatok stb. is bizonyára fontos előfeltételt jelentettek, de önmagukban nem alapozták meg azt a közösségi érzést, ami a nemzetállamok fölötti integráció felé vezetett volna. Már közelebb áll a valósághoz az a magyarázat, amely a korabeli történelmi szituáció jellegzetességeiben keresi a fordulat okát: a háború elutasításában és az antifasiszta koalíció kölcsönös bizalmat támasztó közösségében. A vezető politikusok fogékonyságában az integráció iránt bizonyosan szerepet játszott a háborús tapasztalat és az európai gazdaság ebből fakadó kivérzése. A béke vágya, a nacionalista különutak elvetése, egy biztonságos és gazdasági prosperitást teremtő egységes térség kialakításának óhaja reakció is volt a „Pax Germanica” (Pritz 1998) véres rémálmára, amely egészen másfajta integráció kialakulásával fenyegetett. A nemzetállamok jelentősen meggyengültek: kormányaik legitimitását megrendítette a háború és a megszállás, valamint a szétzilált gazdaság válságos állapota. Mint Milward megjegyzi, a kormányok még a szuverenitás legklasszikusabb funkcióját, a területvédelmet és a polgároknak a külső fenyegetéssel szembeni biztonságát sem tudták teljesíteni; a huszonhat európai országból a háború idején és azt követően hármat annektáltak, tízet ellenséges hatalmak foglaltak el, egyet akarata ellenére baráti hatalom szállt meg, négyet pedig részben megszálltak és egymás között felosztottak az idegen hatalmak (Milward 1995:4). Az integráció kiindulópontja ezért kezdetben sokkal inkább gazdasági és szociális volt, nem pedig az európai egységnek valamilyen idealisztikus eszméjében gyökerezett. Átalakult a nemzetállamok politikai szervezete is, miután a nemzeti hatóságok már nem tudták polgáraik lojalitását és konszenzusát megnyerni másként, mint a szociális és jóléti demokrácia kiterjesztésével; éppenséggel az ezirányú demokratikus nyomás, amelyet a pártok is felkaroltak, vezetett az integráció irányába, és ezáltal vált az Európai Közösség a nemzetállam megmentőjévé. Ezért Milward elutasítja a nemzetállamot és az európai integrációt szembeállító nézeteket. A korabeli gazdaságpolitika és rekonstrukció történetét részletesen feltárva kimutatja, hogy az integráció sokkal inkább támasza, mint ellentéte volt a nemzetállamnak, és mindvégig a kormányok tudatos nemzeti politikájának az eredménye volt, amelyben ki-ki megtalálta a maga számítását. „Az integráció olyan politikai választás, amelynek célja, hogy csökkentse az interdependencia költségeit...” (Milward 1995).

A nyugat-európai gazdaság rekonstrukciójában közismerten nagy szerepet játszott az amerikai Marshall-terv megvalósulása. Az Egyesült Államok ugyanakkor nemcsak gazdaságilag támogatta az európai újjá-

építést, de a nyugat-európai országok számára politikai példát is akart adni a saját nagytársági föderatív struktúrájával, és ráadásul katonai garanciát is nyújtott a szovjet kommunista fenyegetéssel szemben. Az amerikaiak is érdekeltek voltak az európai gazdasági konszolidációban és az egységesülési tendenciák támogatásában, részben politikai, részben gazdasági okokból. A nyugat-európai integrációban egyrészt garanciát láttak a nacionalista tendenciákból eredő nemzeti viszályok, háborúk visszatérése ellen, másrészt a nagyobb európai piacok egyesítésétől és megnyitásától gazdasági előnyöket is reméltek. Végül a nyugat-európai egységtől saját katonapolitikai terheik csökkentését is várták, és a szovjet kommunizmus feltartóztatásának egyik fontos tényezőjét látták a szövetséges államok egységében. Ahogy a NATO-ról mondták, hogy fő célja az amerikaiak Európában tartása és az oroszok kívül tartása, valamint a németek féken tartása volt, az európai integráció megkezdésének is voltak hasonló motivációi. Németországot be kellett vonni a normális európai gazdasági együttműködésbe, helyreállítani a megrendült bizalmat a korábbi öselleenségek között, és ugyanakkor erős gazdasági alapot teremteni a szovjet blokkal szembeni gazdasági és politikai, katonai versenyben.

A konkrét politikai lépések, amelyek az integrációhoz vezettek, köztudottan nehezen indultak meg, hiszen mélyen gyökerező politikai beidegződéseket kellett leküzdeni. Az integráció dinamikája kezdetől fogva a nemzeti és a közösségi érdekek közötti feszültségtérben formálódott. Az 1948-as hágai konferencián már kirajzolódott az a fő választóvonal a föderalisták és az unionisták között, amely azóta is tartósan jelen van az európai közösség jövőjéről folyó vitákban. Immár bennünket is közvetlenül érint az a vita, hogy mivé is váljék az integráció: nemzetállamok felett álló, úgynevezett szupranacionális közösséggé, önálló hatalmi központtal, egységesülő jogrenddel és gazdasági szabályozással, vagy csupán a szuverén nemzetállamok kölcsönös együttműködésének célszerű és hatékony keretévé egyes, gazdasági és egyéb előnyökkel járó területeken? Vajon a cél a nemzetállamok belső viszonyait leképező, autonóm politikai intézményekkel rendelkező, föderatív szerveződésű Európai Egyesült Államok, vagy csupán a de Gaulle-féle Nemzetek Európája, amely más kormányközi szervezetek mintájára működik? Az integráció kezdeti történetében a két vonulat közül egyértelműen az utóbbi bizonyult dominánsnak. Csak az Európai Egységokmány, illetve a maastrichti Európai Unió Szerződés adott újra nagyobb esélyt a hangsúlyozottabban szupranacionális, föderális irányú fejlődésnek.

Az integráció első lépései természetesen a tág horizontú politikai víziók és a földhözragadt gazdasági szükségletek kettőssége jegyében kezdődtek el. Az európai államok közös politikai és kulturális tradíciójának az elveit közismerten az 1949-ben létrehozott Európa Tanács foglalta kezretbe; ez a szervezet azonban, bár előmozdította az integráció folyamatát, lényegében annak keretein kívül maradt. Az integrációhoz a közös szellemi és politikai tradíció kevés lett volna; az első lökést inkább a konkrét gazdasági érdekektől vezérelt, pragmatikus lépések adták, a háttérben azzal a politikai indítékkal, hogy helyreállítsák a nemzeti kor-

mányoknak a háborúban és a nyomában járó gazdasági válságban megengült legitimitását.

Mihelyt a nemzetállamok belsőleg megszilárdultak, lanyhult is az integrációért való korábbi lelkesedés. Az első fejlődési szakaszban ezért az európai közösség valóban inkább a funkionalista elmélet hívei által megrajzolt Európa-képre hasonlít, mintsem a föderális Európa megálmodóinak eszméire. A Montánunió létrejötte például magában hordta ugyan a szupranacionális fejlődés csíráját, politikai konstrukciójában viszont inkább csak hatékony kormányközi gazdasági szervezet volt. Sikere mégis hozzájárult az integrációs tendencia megerősödéséhez, miként később az Európai Közösségek által produkált rendkívüli gazdasági fellendülés is. A nemzeti érdekek mégis időről időre elakasztották az integráció lendületesebb kibontakozását. Másként, mint az egyes területeken eredményes integráció más területekre továbbgyűrűző, úgynevezett spill-over hatásával nem is lehetett volna végre az európai egyesülés.

A szupranacionális, közös Európai Állam víziója annyira háttérbe szorult a funkcionális célszerűségek mellett, hogy még Bibó István figyelmét sem keltette fel különösebben, amikor „A nemzetközi államközösség bénultságáról” írott nagy lélegzetű munkájában a federáció és önrendelkezés viszonyairól értekezett. Legalábbis én nem találtam nála utalást az európai integráció intézményeire, amelyek ekkor még egészen haszontelvének tűnhettek a kívülálló számára, és nem ígérték egy minőségileg új államközösség alapjait. A modern államok legitimitásának a megváltozását taglalva (Gugliermo Ferrero nyomán), Bibó a jogegyenlőségen nyugvó szabadság, a népszuverenitás és önrendelkezés elveit lényegében a nemzetállamok legitimitációs elveiként tárgyalta. Ebből próbálta felépíteni a nemzetközi államközösség tartós rendjének és békéjének a feltételeit, de magáról az akkor még csak formálódó európai államközösségről és annak lehetséges elveiről nem esik szó nála. Kétségtelen, hogy a mű megfogalmazása éppen az „euroszklerózis” időszakára esett, és az európai integráció fejlődése lényegében csak a nyolcvanas évek közepétől vett újra határozott lendületet, ekkor már valóban a gyorsuló globalizáció kihívására való reakcióként. (A keleti tömb 1989-es összeomlása kis időre újra el is bizonytalanította a továbblépés híveit.) Mindenesetre Bibó akkor némi joggal állapíthatta meg, hogy a magasabb integrációk útjában nem az önrendelkezés áll, hanem annak történelmi iránya, amely az egész elmúlt korszakban „elsősorban a nemzetállamok alakítására irányult, s csak lényegesen szerényebb mértékben nemzetekfeletti integrációk, még kevésbé egyetemes, világméretű integráció alakítására” (Bibó 1990. IV. köt. 382). Ezért inkább a világalalom, világkormány különböző koncepcióit vizsgálta, az európai integrációt meg sem említette. Hangsúlyozta viszont, hogy a federáció értékét csak annak szabadságtartalma adhatja meg, vagyis az, hogy mennyire önként, az önrendelkezés elve alapján valósult meg, és mennyire tisztázottak közös alapelvei és mennyire a közös terv és érdek tartja össze. Mint írja: „Modern tendencia a világméretű vagy nemzetfeletti, szupernemzet-szerű federációk előrehaladása, de ugyanezek erőltetése lehet retrográd is; modern tendencia a részek önkormányzatának növekedése, de adott össze-

függésben, ha még kisebb részek elnyomására irányul, lehet retrográd is" (uo. 385). Ebben implicite benne van a szovjet tömb felülről való, adminisztratív és szervetlen integrációjának kritikája is, ellentétben az Európai Közösség szervezettebb építkezésével. Példálózni azonban csak a Brit Nemzetközösséggel és az Egyesült Államokkal akart, közelebbi integrációs törekvéseket nem nevesített. Elsődlegesnek, a nemzetközi rendszer alapegységének mindenképpen a nemzetállamot tekintette, mint korunk alapvető tényét: „sok jel mutat arra, hogy a nemzeteknek ahhoz, hogy életképes nemzetkefeletti integrációban egyesüljenek, előbb világosan meg kell alakulniuk, és ahhoz, hogy megalakuljanak, előbb sokszor szét kell vetniük vagy el kell utasítaniuk az olyan, akár régi, akár új működésképtelen federációkat, melyek nem képesek számukra a nemzetállam alakulás és társadalmi haladás együttes távlatát nyújtani" (uo. 386.). Ezt többek között a Habsburg-monarchia iránti nosztalgia ébresztőivel szemben írta, márpedig ezt szerinte semmiképp sem lehetett megmenteni, mert elvesztette minden legitimitását, nem tudta volna többé megszerezni polgárainak aktív helyeslését.

Szupranacionális állam, európai identitás

A nemzetállamra ma két irányból is nagy nyomás nehezedik: alulról a regionális, területi és helyi (városi, községi) önkormányzatok bővülő jogköre helyezkedik szembe a döntési kompetenciák és a források túlzott központosításával. Másrészt a nemzeti szuverenitás egyre több jelképe kiürül, amennyiben a nemzeti kormányoknak szuverén jogaik és döntéseik egyre nagyobb hányadát kell feladniuk az unió központi szerveinek. Az új közös pénz, az euró bevezetésén érhető leginkább tetten a nemzeti szuverenitás csorbulása, mivel ez a mindennapi tranzakcióktól kezdve a kormányzati pénzügyi politikáig számos területet érint. A nemzeti valuták a nemzet születése óta a szuverenitás erőteljes szimbólumai voltak, emellett árfolyamuk meghatározása a legutóbbi időkig a nemzeti kormányzatok hatásos gazdaságpolitikai eszközének is bizonyult a nemkívánatos hatások kivédésére, a veszteségek ellensúlyozására, és a kívánatos folyamatok beindítására. A szuverenitás feladása azonban nem végzettszerű, mivel a résztvevők közös akaratán alapul, a felségjogok önkéntes megosztását jelenti, és emellett nem is teljes. Hatásaiban mégis jelentős, és feltétlenül relativizálja a nemzetállam korábbi kizárólagos hatalmát és ellenőrzését a területén zajló folyamatok felett.

A regionalizálódásnak egyaránt vannak gazdasági és politikai okai. A regionális és helyi hatalom képviselői erejük tudatában már gyakran megalapozatlan arroganciaként élik át a kormány követeléseit, és a nemzeti központot megkerülve, egyenesen az európai központokhoz igyekeznek kapcsolódni. A Bossi-féle – egyelőre megghiúsult – terv egy külön észak-olasz államról, Padániáról, Európa-szerte küszöbönálló konfliktusokat jelezhet. Különösen kényes a helyzet ott, ahol a tartományi önállóságnak és önkormányzatnak mély történelmi gyökerei is vannak, amelyek visszanyúlnak a nemzetállamot megelőző időkbe. A nemzetállamok

alig kétszáz évesek, és gyakran nem sikerült olyan fokú társadalmi-kulturális és gazdasági homogenizációt elérniük, amelyek elejét vehetnék a disszimilációnak és szeparálódásnak. Az Európai Unión belüli szabad tőke-, áru- és munkaerőmozgás által teremtett versenyhelyzet kompenzációjaként az egyes régiók fejlesztési támogatásokért is közvetlenül az unió intézményeihez fordulhatnak. A regionalizálódás tehát együtt halad az európai integráció elmélyülésével és szupranacionális jellegének erősödésével, és erős támogatásra talál az unió tagállamainak nagy részében. (A hajor terv a régiók Európájáról például a gazdaságilag és kulturálisan összefüggő, nagyjából Bajorország méretű régiók közös föderációjaként képzelel el a jövő Európáját, amelyben a nemzetállami központok jelentősége tetemesen csökken.)

Vajon a nemzetállamok valóban elveszítik jelentőségüket a szupranacionális integráció és a regionális fejlődés kettős szorításában? Úgy vélem, rövid távon semmiképp sem fenyeget ilyen fejlemény. Először is, az unió politikai egysége még messze van a valódi szupranacionális jellegtől. A demokratikus politikai közösség alapvető intézményei egyelőre döntően a nemzetállam szintjére koncentrálódnak, a közösségi intézmények működése nem képezi le a nemzetállami politikai intézményi struktúrát. Ebből ered többek között a „demokratikus deficit” látszata. Másodsor, kérdéses egy európai közös tudat megléte is abban az értelemben, ahogy a nemzeti tudatról beszélünk; az európai identitás csak másodlagos a nemzeti identitáshoz képest, és a belátható időben domináns is marad a kettős identitásnak ez a struktúrája. Vizsgáljuk meg egyenként e két kérdés néhány vonatkozását.

Ha közelebbről szemügyre vesszük az Európai Unió politikai szerkezetét, akkor kiderül, hogy igen messze áll attól, hogy valódi szupranacionális közösség legyen. Történetileg az unió belső döntési struktúrája igen lassan és vontatottan fejlődött ki a Montánunión és az 1957-es Római Szerződés óta. A közös intézmények ugyan egyre több döntési jogosultságot igényeltek és kaptak, de csak szektorálisan, azaz bizonyos területeken. A nemzetállamok szuverenitása sértetlenül fennmaradt, legalábbis annak a döntésnek a tekintetében, hogy milyen jogokat adnak át a Közösségnek. És nem siettek lemondani szuverén jogaikról; az unió története az előreszaladás és visszaesés érdekes képét mutatja. A beépített fékek közé tartozott például a fontos döntésekben a teljes egyöntetűség elvének fenntartása, amelyhez fontos kérdésekben még ma is ragaszkodnak; más ügyekben már továbbléptek a minősített többségi döntések elfogadásáig. A Bizottság ugyan egyre inkább egyfajta közös kormányzat funkcióit veszi át, a végső döntés joga mégis változatlanul a szuverén nemzetállamok kormányait illeti meg.

A nemzetállam kétféle értelemben is változatlanul az egész modern politikai gondolkodás alapja. A demokráciáról, a jogállamról, az állampolgári jogokról alkotott valamennyi fogalmunk a nemzetállamra szabott; ez az a politikai közösség, amelynek elsősorban lojalitással tartozunk. Legyünk akár kozmopoliták politikai érzelmeinkben, polgári és szociális jogaink a nemzetállamhoz kötnek bennünket. Az Európai Unió belső politikai struktúrája pedig egyáltalán nem felel meg a nemzetállam

mi politika alapján kialakult fogalmainknak, intézményei nem képezik le még a föderális felépítésű államok struktúráját sem. Például nem teljesül benne a hatalmi ágak megosztásának eszméje. Az Európai Parlament ugyan képviseleti szervként működik, de törvényhozóként nem – ezt a funkciót sokkal inkább az Európai Tanács (operatív szinten a Miniszterek Tanácsa) látja el, amelyben a szuverén országok állam- és kormányfői, illetve kormányaik miniszterei gyűlnek össze, hogy a legfontosabb döntéseket felelősséggel meghozzák. Az Európai Parlament máig inkább csak legitimációs, jóváhagyó funkciójában hasonlít egy modern parlamentre, nem pedig törvényhozói és a végrehajtó hatalmat ellenőrző funkciójában. Az Európai Bizottság, amelyet a végrehajtó hatalommal asszociálunk, növekvő bürokráciája ellenére sem igazi kormányként működik. Az Európai Bíróság sem rendelkezik szankcionáló erővel; ítéleteinek nem tud érvényt szerezni, hacsak a tagállamok maguk nem úgy akarják. Ralph Dahrendorf szociálliberális gondolkodó ezt a helyzetet a polgárjogok vonatkozásában a következőképpen fejezte ki: „Nem létezik egyetlen polgárjogom sem, amelyet számomra az Európai Unió garantálna. Európa nem egyéb vasárnapi prédikációnál”. Igaz ugyan, hogy a Maastrichti Szerződés tartalmaz egy közös európai állampolgárságról szóló cikkelyt, amely kimondja, hogy a tagállamok állampolgárai egyben az Unió állampolgárai is. A szabad munkavállalás, költözködés és letelepedés joga, a velejáró politikai jogokkal is – mint például a helyi közigazgatás és az Európai Parlament képviselőinek megválasztásában való részvétel – valóban komoly előrelépést jelent, de ezek is csak a tagországi állampolgársághoz kapcsolódó járulékos jogok, s nem is mindenki számára realizálhatók, különben nagy szociális megterhelés alá kerülhetne az unió.

(Az uniós állampolgárság tartalma a Maastrichti Szerződés 8. cikkelye szerint a következő: „A jövőben uniós állampolgárnak tekinthető minden olyan polgár, aki valamelyik tagállam nemzeti állampolgárságával rendelkezik.” Ez magában foglalja az unió területén való szabad letelepedést és mozgást, a szabad munkavállalás mellett. Aki más tagállamban él, részt vehet a helyi választásokon és az európai választásokon. Az unión kívül az uniós tagállamok polgárait bármely más tagállam külképviselete részéről azonos védelem illeti meg. Közösségi ügyekben az uniós állampolgárok petíciót intézhetnek az Európai Parlamenthez, illetve jogsértés esetén az ombudsmanhoz (vö. Navracsics 1998:324). Az uniós állampolgárság közvetett jellegét az amszterdami módosítás is megerősítette: „Az uniós állampolgárság kiegészítő jellegű, és nem lép a nemzeti állampolgárság helyébe”. A módosítás növeli a polgárok nyelvi jogait, amennyiben anyanyelvükön fordulhatnak a közösségi intézményekhez, és azok ugyanazon a nyelven kötelesek válaszolni. Ez szép foglalkoztatási kilátásokat teremt ugyan a tolmácsok számára, de nem mutat egy szupranacionális politikai közösség és neki megfelelő állampolgárság irányába.)

A hagyományos demokratikus elvek tekintetében is jellemző hiányosságokkal találkozunk. A népszuverenitás klasszikus elve, amely szerint minden hatalom a néptől származik, európai szinten nem teljesülhet,

éppoly kevésbé, mint a hatalmi ágak megosztásának elve. Ezért azután az Európai Uniónak mint hatalmi központnak nincs közvetlen demokratikus legitimitása; csupán közvetett legitimitással rendelkezik, azaz a nép akaratából választott egyes nemzeti parlamentek és kormányok demokratikus legitimitásából van levezetve, amennyiben azok választott vezetői hozzájárulnak a meghozott döntésekhez. Ahhoz, hogy ez a helyzet megváltozzék, az Európai Parlamentnek valódi parlamentté kellene válnia, és sokkal nagyobb kompetenciával kellene rendelkeznie, mint amennyinek ma birtokában van. Valódi törvényhozói hatalommal kellene bírnia, és ellenőrző szervként kellene működnie az Európai Unió központi végrehajtó szerveivel szemben. A parlamentben frakciókat alakító pártok még nem európai szintű és méretű pártok, ami abból is látszik, hogy a legtöbb kérdésben nem a pártsszolidaritás vezeti őket, hanem gyakran „szétszavaznak” a nemzeti érdekek mentén.

Mindezt a demokratikus deficit fogalmában szokás összefoglalni. Azonban óvatosan kell bánnunk ezzel a fogalommal, mivel ez is csak a nemzetállami szintű várakozások kivetítése európai szintre. Mint Milward írja, ameddig az adóztatás hatalma (és még néhány hasonló releváns ügy) a nemzeti parlamentek kezében van, illúzió lenne azt várni, hogy a népi követelések és a pártok figyelme az Európa Parlament irányába forduljon. A pártoknak változtatlanul saját nemzetükön belül kell betölteni a demokratikus konszenzus megszervezésének feladatát, ami magyarázatot ad arra, hogy az Európai Parlament-i választások miért igazodnak inkább a belpolitikai konfliktusokhoz, és arra is, hogy miért zajlanak le sokkal nagyobb választói érdektelenség mellett, mint az országos parlamenti választások. Az Európai Közösséget azzal vádolni, hogy nem demokratikus, hanem bürokratikus politikát folytat, mindaddig félrevezető, amíg a legfontosabb kérdések eldöntése nemzeti szinten, a nemzeti parlamenti demokráciák keretében marad. Milward csípősen hozzáteszi: „Persze ha ezt az érvet annak bizonyóságként hozzák elő, hogy a nemzetállamok maguk nem igazán demokratikusak, illetve, hogy a politika nemzetköziesítésével csak fékezni akarják a háború óta jelentkező demokratikus nyomást, úgy a könyvben nem sok érvet találunk az ilyen következtetés cáfolatára” (Milward 1995:446). Nézete szerint ugyanis a nemzeti pártok is rég megszűntek a tömegek kívánságainak demokratikus közvetítői lenni a nemzeti parlament és kormány irányában, mivel túlságosan beépültek a végrehajtó hatalomba. Fejtegetéseinek összegzéseként leszögezi: „Az az érv, hogy a politika európaizálása szükségképpen kisajátítja a nemzeti demokratikus ellenőrzést, a nemzeti szuverenitás absztrakt fogalmát olybá veszi, mintha az a politikai gépezet valóságos formája lenne. Az államok továbbra is hajlandók alább adni szuverenitásukból, de csak akkor, és abban a mértékben, ahogy ez túlélésükhöz szükséges” (uo.).

Ami a második kérdést illeti, az európai identitás politikai értelemben még meglehetősen kezdeti stádiumban van, hatása nem is hasonlítható a nemzeti tudat legitimáló erejéhez. A hatalom legitimitásához mint egy politikai rend elismert jogszerűségéhez ugyanis nemcsak jogszerű eljárásokra és megfelelő intézményi közegre lenne szükség, hanem arra is,

hogya a polgárok azonosulhassanak a fennálló renddel és annak politikai képviselőivel. Nemzetállami szinten ez rendelkezésre áll; a hatalom képviselői számíthatnak polgáraik nemzeti tudatára, amely a nemzetállamon belül biztosítja a politikai közösség belső összetartását. Vajon elképzelhető-e az Európai Unió számára is hasonló identitástudat? Létezik-e egyfajta eurónacionalizmus, olyan Európa-tudat, amely támogatná egy szupranacionális Európa demokratikus legitimitását? Erre a kérdésre elméleti és empirikus válasz egyaránt adható: bár a tagállamok polgárainak egyre növekvő aránya támogatja az integrációt, szupranacionális európai identitástudat ma még nem létezik, bár vannak erőfeszítések a megteremtésére. Az európai történelemben megvannak ehhez a közös kulturális tradíció elemei, ez azonban kevés egy lényegében politikai identitástudat kialakulásához, amiről itt szó van. Az eurónacionalisták kísérletet tettek az európai tudat visszavetítésére a régmúlt századokba; ahogyan a nemzetállamok is megteremtették a maguk hatásos mítoszait, ilyen törekvések az európai eszme híveit is jellemezték. Különösen a föderális Európa lelkes hívei gyakran elkövették azt a hibát, hogy utópikus eszményüket visszahelyezték a régmúlt időkbe. Európa egységes kulturális fejlődésének mítoszáit egycsónesen vezették le az antik görögöktől a mai Brüsszelig. Az európai kultúra és civilizáció bölcsője, a mediterrán térség azonban több civilizáció találkozási helye is volt, és nincs egységes eredete. Még Európa elrablása is föníciai eredetű legenda, a kereszténység pedig közismerten szinkretisztikus vallásként jött létre. A keresztény kultúra, a tudományos racionalitás és a demokratikus önkormányzás eszméje közös európai tradíciók, de csak ritkán hatották át az egész történelmet. Politikailag Európa mindig is megosztott volt, és csak a külső fenyegetésekkel szemben fogalmazódott meg az európai egységnek valamilyen tudata, a görög városok harcában a perzsák ellen, az arab és török hódítókkal szembeni harcban, végül a gyarmati világ egészével szemben mint az eurocentrikus világkép fókusza. De a reális fejlődésben a lassan formálódó nemzetállamok vitték a prímet, a nemzeti szuverenitás és a nemzeti hatalmak vetélkedése határozta meg Európa történetét az elmúlt két évszázadban.

Az európai integráció folyamata bizonyára változásokat idéz elő ebben a helyzetben. Az empirikus közvéleménykutatások adatai szerint, amelyeket az Eurobarométer évtizedek óta folytat a közösség tagállamaiban, bár hullámzó mértékben, mégis évről évre nő az integráció támogatóinak aránya. A támogatás mértéke természetesen annak is függvénye, hogy mire vonatkozik; és e tekintetben különbség van aközött, hogy valaki csak úgy általában jónak, a békés együttműködés biztosítékának látja-e az integrációt, illetve úgy véli, neki személyesen is hasznára van a dolog. Hiszen elképzelhető, hogy az állampolgárok csak a politikai elit erősen integrációpárti véleményeit tükrözik vissza, a közvetlen érintettség nagyobb érzése nélkül. Nos, az empirikus vizsgálatok kimutatták, hogy e tekintetben is jelentős súlyponteltolódás ment végbe: kezdetben inkább megengedő konszenzus volt az elitek integrációpárti törekvései irányába, ma viszont az érintkezés sűrűbbé válásával és a prosperitás növekedésével növekszik a közvetlen és spontán támogatók tábora is. A

nemzeti tudat és az uniós azonosulás közötti viszonyt azonban a kutatók rejtélyesnek találják. Milward téziséét idézik, aki szerint bármilyen vonzó az egyesült Európa eszméje, az európai közösség erőssége nem ebben az absztrakt vonzerőben van, hanem a nemzetállam gyengeségében. Mégis a nemzeti identitás mindenütt messze megelőzi fontosságban az európai azonosulást. Nem az a helyzet, hogy az erős nemzeti kötődést mutató országokban gyengébb lenne az európai identitás, és megfordítva, hanem váratlan kombinációk adódnak; az erős nemzeti büszkeség nem zárja ki az európai közösség melletti kiállást, míg a gyenge nemzeti azonosságtudat gyakran közömbösséget mutat az európai identitás iránt is (Kaase-Newton 1995). „Az Európai Unió mint nemzetközi vagy szupranacionális szervezet különös nehézségekkel nézhet szembe egy európai identitás és tudat kialakítása során. Nemcsak tucatnyi nemzetállam alkotja, amelyek közül egyesek igen régiek, de meg is osztja őket az eltérő nyelvük, kultúrájuk és történelmük.” Vallási megosztottság is létezik, az északi protestáns országok és a déli katolikusok között. Ennek ellenére meglehet, hogy az európai tudat kialakulása nem lesz olyan lassú, mint a nemzeti tudaté: a média új és hatalmas tényező az azonosulásban. „Nyugat-Európa egyre inkább egységes gazdasági entitásnak látja magát a világkereskedelmi küzdelemben.” De vajon ez jelent-e politikai és kulturális azonosságot is? „Az Európai Unió iránti meglehetősen elterjedt lelkesedés ellenére a kutatók úgy találták, hogy viszonylag kevés ember tekinti magát »európainak«... Csak kis százalékban válaszolnak az emberck úgy, hogy elsődlegesen Európához tartoznak, és csak azután az országukhoz, régiójukhoz vagy városukhoz” (uo. 118). Egészében nőtt az integrációban részt vevő országok polgárai közötti bizalom mértéke, ami a kooperációnak fontos előfeltétele. A vizsgálatok eredményei szerint nem sokkal nagyobb a saját polgártársaikba vetett bizalom, mint más uniós országok polgárai iránti bizalom. Ezt persze befolyásolhatják politikai események, és ingadozhat a mértéke. A Maastrichti Szerződés körüli viták egyáltalán nem a bizalmatlanság jelei, inkább azt mutatják, hogy mennyire erős már az európai közösségi tudat. Azonban az Európai Unió támogatása még nem azonos az európai politikai identitással a nemzetállami identitás értelmében. Bár az unió szervei törekedtek arra, hogy Európát emberi arccal és nagy társadalomként jelenítsék meg, és megteremtseék az azonosulás jelképeit is az európai zászlóval, logóval, közös európai útlevéllal – s mostantól nyilván a közös pénz is rendkívüli azonosulást kiváltó hatással járhat –, nincs szó arról, hogy a nemzeti azonosulást a közeli időben differenciálatlan európai önazonosság válthatná fel. Érdekes módon, a fanatikus eurónacionalisták ma leginkább a nacionalista szélsőjobboldali körökben található; híveik azt remélik az uniótól, hogy egyfajta fehér erődöt fog képezni a színesbőrűek bevándorlása ellen.

Az erős európai identitás alapját mindenképpen a kulturális különbségek fenntartása alkotja, amely egyáltalán nem ellentétes a békével és a demokratikus stabilitással. Mint Alan Sked leszögezi, ma nem létezik egységes európai kultúra a nemzetállami kultúrákon kívül. Az európai integráció elmélyítése tehát nemhogy nem igényli a nemzeti identitás

feladását, de egyenesen annak legfőbb védelmezője lehet a média univerzális kultúripari dömpingjével szemben. Az európai identitás tartalma inkább közös politikai kultúrát jelent, amely a kulturális pluralizmus kezelésének képességével tűnik ki. John Taylor a nemzeti identitás és a szupranacionális európai tudat viszonyát taglalva megállapítja, hogy a tagállamok polgárainak többsége ellenzi az olyan Európát, amely fenyegeti a nemzeti identitást és kulturális sokféleséget. Az uniót azonban ezért ritkán érheti bíráló, a kritika általában inkább arra vonatkozik, hogy az unió nem ad elég esélyt a demokratikus ellenőrzésre és befolyásra, és túlzottan a brüsszeli bürokráciához összpontosítja a döntéseket. A polgárok többsége olyan uniót akar és támogat, amelyben tisztelik a nemzeti és regionális identitásokat, és védik a kulturális sokszínűséget, és amelyben a nemzeti kormányok megőrizhetik szuverenitásukat minden olyan funkcióban, amelyet jó hatással képesek maguk is ellátni. (Taylor 1996:158). A polgárok identitása igen összetett jelenség; mindenkinek többrétegű azonosságtudata van, és a trendek azt jelzik, hogy az új identitások a régiekre épülnek rá, nem pedig azok tagadására. (Taylor 1996:184)

A nemzeti identitás változásai

Miként illeszkedtek az európai integráció folyamatába a kelet-közép-európai térség országai a keleti tömb és az államszocializmus összeomlása után? Az első reakció egyfajta eufória volt: mindenki hirtelen felfedezte európaiságát. Azonban a „visszatérés Európába” képzetében egyfajta utópia is benne rejtett: sokan vélték, hogy ez általános gyógyír lesz minden bajunkra. Ráadásul az új politikai vezető rétegeket egyfajta áldozati komplexus hatotta át: úgy vélték, hogy Nyugat-Európa tartozik valamiképpen azokért a szenvedésekért, amelyeket a kommunizmus uralma okozott, és kötelessége gyorsan befogadni az új jövevényeket. A közép-európai álmok gyorsan elillantak, hiszen fő funkciójuk eleve csak a szovjet birodalommal szembeni távolság, a különállás, a más tradíciókhoz tartozás demonstrálása volt.

Azonban hamar csalódnuk kellett azoknak, akik a nyugat-európai integrációhoz való gyors csatlakozásban reménykedtek. Rá kellett jönniük, hogy Európa nem csupán kulturális eszme, hanem vastkos gazdasági és politikai realitás; a kulturális összetartozásból nem következik közvetlenül a gazdasági és politikai érdekek közössége. Németországon kívül nem volt fogantatója Brandt nevezetes mondásának, hogy „nőjön össze, ami összetartozik”. Az Európai Unióba vezető út rögösnek és hosszadalmasnak ígérkezik; de a kérdés számunkra sem kevésbé élesen vetődik fel, mint a nyugat-európai országok számára a II. világháború után. Nem a nemzetállam vagy integráció között kell választanunk; az európai csatlakozásnak az a téje, hogy mennyire tudjuk enyhíteni a globalizálódásból eredő elkerülhetetlen kiszolgáltatottságot az unió nyújtotta előnyökkel, illetve, ahogy Milward fogalmazott, miként csökkenthetjük az interdependencia költségeit? Vagyis az európai integráció ismét a nem-

zctállam megmentőjének bizonyulhat, legalábbis ha annak demokrati-
kus formájában gondolkozunk.

A nemzeti identitás kérdését abból a szempontból érdemes felvetni,
hogy milyen változásokat idéznek elő benne a globalizációs és integráci-
ós fejlemények? A rendszerváltás után közismerten erős neonacionalista
hullám jelentkezett az egész közép-kelet-európai térségben. Ez ismét a
politikai és tudományos viták homlokterébe helyezte a nemzeti kérdést;
rengeteg tudományos közlemény, jó könyvek sora jelent meg ebben a té-
mában az utóbbi másfél évtizedben. Maga az erről folyó *politikai* vita
ugyanakkor meglehetősen terméketlennek látszik, nem tartalmaz új ér-
veket, ezzel szemben gyakran nagyon differenciálatlan általánosításokig
merészkedik, és a felek – a nemzeti identitás erősítésének feltétlen hívei
és a neonacionalizmus elszánt ellenfelei – kölcsönösen súlyos vádakkal
illették és illetik ma is egymást: az egyik oldalon túltengő európai öntu-
dat bugrisozza a nemzeti identitás régi formáihoz ragaszkodókat, a má-
sik oldalon a hazafiatlanság, kozmopolitizmus, hígmagyarság avított vádjai
clevenednek fel. Ez valójában teljesen hamis alternatíva, amely elme-
gy a valóságos fejlemények és a belőlük eredő reális szükségletek mellett.

Az újra feltámadó nacionalizmusok között azonban kevesen tettek
különbséget abban a tekintetben, hogy melyek is a kiváltó okai, milyen
mély és tartós hatásra számíthat a nacionalizmus feltámadása a térség-
ben, és hogy milyen viszonyban áll egyáltalán a nacionalizmus térnyeré-
se az érintett országok európai integrációs törekvéscivel. Pedig a külön-
ségek igen lényegesek, és gyakran nemcsak fokozatiak. Gyakran apoka-
liptikus víziók jelentkeztek „a múlt feltámadásáról”, „a nacionalizmus
démonának újjáéledéséről” stb. Ha ma széjjeltekintünk a térségben, ak-
kor világosan láthatók már a neonacionalizmus erejének korlátai, annak
ellenére, hogy sok országban – mindenekelőtt ott, ahol a változások az
állam területi integritását, határait is érintették – minden jel szerint alap-
vetően nacionalista jellegű politikának tartósan sikerült berendez-
kednie.

Há elhagyjuk a neonacionalizmus feltámadásával kapcsolatos politi-
kai hisztériákat, mégis érdemes feltenni a kérdést, hogy vajon a nemzet
eszméje képes-e még egyáltalán mozgósító erővel hatni, erős politikai
azonosulást kiváltani? És milyen viszonyban is van mozgósító és legiti-
máló ereje az európai identitás perspektívájával és lehetőségével? A de-
mokrácia működéséhez is szükség van a politikai közösség valamilyen
tudatára, de ennek nem kell feltétlenül a tradicionális nacionalizmus je-
gyében állnia. A nemzet eredetileg úgy jelent meg, mint politika-előtti,
naturalizált szolidáris közösség, amely a többségi demokrácia nélkülöz-
hetetlen alapja. Miért is fogadná el a demokráciában a leszavazott ki-
sebbség a többség diktátumát, ha nem azért, mert mégis egyetlen termé-
szetes közösségnek képzelik magukat, amelynek összetartása többet ér,
mint a pusztai politikai véleménykülönbségek? A demokrácia által nyit-
vánossá tett és előírt konfliktusok azért lehetségesek, mert létezik ilyen
politikai előtti metakonszenzus, amelynek talaján állva kihordhatók a
politikai konfliktusok és viták. A demokrácia és a modern nemzetállam
kifejlődése, mint Bibó István is helyesen kimutatta, történetileg nagyon

is összetartoztak. A nemzeti politikai közösségnek azonban nem kell okvetlenül etnikai alapú identitásra épülnie ahhoz, hogy biztosítsa tagjai aktív, helyeslő támogatását. A nemzet kulturális egysége sok mindenen nyugodhat: a közös nyelvhasználaton, a megkonstruált és ébren tartott közös történelmi emlékezeten, és a polgári és politikai jogok – és újabban a szociális jogok – közösségén. Az ilyen közösség azonban nem a vérségi leszármazás közössége; ha van is létrejöttének etnikai bázisa, politikai közösségként lényegében fiktív etnicitáson nyugszik (Balibar 1991). A nemzeti egység alapvetően nem a „törzsiség” szintjén, hanem a magaskultúra és az állami politika közegében formálódik ki, és a szocializáció révén válik bensővé, személyiségünk részévé. (Ez azt is jelenti, hogy a neonacionalizmust teoretikusan helytelen a „törzsiségbe” való visszaesésként jellemezni. Az etnikai nacionalizmus akölcmelege nem természet adta, hanem mesterségesen, politikailag konstruált valóság, és sokszor igen tudatosan szítják is bizonyos hatalmi-politikai célok érdekében.)

Közismert, hogy a modern nemzetállamok etnikai-kulturális homogenitását máig sem sikerült maradéktalanul megteremteni. Különösen áll ez a későnjött nemzetekre, amint azt a kelet-közép-európai országokra vonatkozó adatok mutatják. Nyugat-Európában is, ahol az asszimilálódás hosszú évszázadokon át zajlott, éppen az európai integrációs folyamatok erősítik fel újra az etnikai-regionális identitásokat, az autonómia iránti igényeket (lásd Skócia és Wales, Baszkföld és Katalónia), másutt pedig a gazdaság és társadalom globalizálódásának kihívásai (mint a kanadai Quebec esetében). Alighogy létrejött az a kulturális homogenitás, amely a modern nemzetállam alapját jelenti, máris megkérdőjeleződik tehát a nemzeti elv abszolút politikai érvényessége. Említettem, hogy két irányból is relativizálódik a jelentősége: felülről a nemzetek feletti integrációk kialakulása, alulról pedig a regionális fejlődés, regionális autonómia-igények, regionális identitás felerősödése oldaláról. Az egységes áru- és tőkepiac, az embercök és javak szabad áramlása egyenlőtlen és megosztó hatásokat vált ki az egyes országokon belül. Egész régiók szakadhatnak le, míg a prosperáló régiók új politikai aspirációkat táplálnak, fcszvetve a nemzeti szolidaritás kereteit. Főleg a szegényebb, fejletlenebb tagállamok kénytelenek ragaszkodni a szabad piac romboló hatásait kiegyenlítő regionális fejlesztési alapok létesítéséhez, amelyek árát a fejlettebbeknek kellett megfizetni. Erre hajlandóak is voltak politikai alkuk keretében, amint ezt az Európai Unióban látjuk. A regionalizmus és a szupranacionalizmus tendenciái azonban legfeljebb relativizálják a nemzetállam szerepét, de nem szüntetik meg. A nemzetállam szuverenitása mindaddig fennmarad, ameddig önként mond le döntési jogosítványai egy részéről, és amíg a szavazatára, beleegyezésére szükség van a közösségi döntésekhez a magasabb integrációkban.

A nemzetállam belső kötőanyaga mégis erőteljesen gyengült azzal párhuzamosan, hogy a társadalmi-gazdasági átalakulással erőteljes belső differenciálódás indult meg az egyes államokon belül. Nincs az a nemzeti ideológia, amely át tudná hidalni egész törségek leszakadását, a jövedelmi különbségek elszabadulását, a felemelkedési esélyek romlását egy

kettészakadó társadalomban. Az általános deszolidarizálódás a nemzeti eszmét üres ideológiává süllyeszti. Nyilvánvalóvá vált ez a romániai forradalom idején, az erdélyiek iránti heves szolidaritás ellentétébe fordulásában, míhelyt belföldi gazdasági versenytársakként kellett számolni a menekültekkel egy zsugorodó munkacsőpiacon. Ilyenkor azok bizony csak románoknak tekintetnek. A modernizáció, amely megteremtette a nemzetállamot, nem fordítható ugyan vissza – de ma más erők hajtják előre, mint a 19. századi nemzeti függetlenségi mozgalom vagy a század eleji nemzeti határkonfliktusok korszakában.

A nemzetállamhoz kapcsolt politikai identitás eszméje ezért ma leginkább a patriotizmus egy modern formájában gondolható el korszerűnek. Ezt a németországi hasonló vitákból átvett alkotmányos hazafiság fogalmában jellemeztem. (Bayer 1994). Ez nem a nemzeti közösség etnikai alapú fogalmára, hanem elsősorban a nemzet mint politikai közösség iránti lojalitásra épít, amely alapvetően a demokratikus köztársaság eszméjében gyökerezik. A köztársasági eszme sokáig a monarchia pusztá ellenfogalma volt, azonban az utóbbi időben ismét tartalmassá vált, telítődött az alkotmányos jogállam pozitív jelentésével. A modern republikanizmus a jogintézményeken túl a köztársaság erkölcsi és szociális alapjainak hangsúlyozását is magában foglalja. (Azt a catói eszményt, hogy a tiszta erkölcs az állam talpköve [lásd Kölcsey], a mi lateiner kultúránk mindig is képviselte. Ezzel szemben az állam szociális kötelezettségei polgárai iránt csak századunkban, a modern szociális vagy jóléti állammal együtt fejlődtek ki.) Herman Heller már az 1929–33-as világgazdasági válság idején megfogalmazta azt a gondolatot, hogy egyetlen olyan állam sem sem várhat el többé lojalitást polgáraitól, amely semmibe veszi széles társadalmi osztályok vagy rétegek elemi létérdekeit; s mint láttuk, Milward ennek tulajdonítja még az európai államközösség létrejöttét is.

A közösségi éthosz modern felelevenítése a nemzetállam relativizálódásának mai helyzetében újra támaszkodhatna a republikanizmus közös hagyományára. Ilyen irányzatok a liberalizmuson belül is jelentkeznek: a kommunitarizmus irányzatában, amely túlmegy a szerződéses állameszmén, és a citizen közösségi éthoszáat igyekszik feltámasztani a túlságosan individualizálódott liberális társadalomban, visszanyúlva azokhoz a régi amerikai tradíciókhoz, amelyek a korabeli agrártársadalom, a middle town, a szekták zártabb közösségi világában, a centralizmusellenes, autonomista törekvések és a kozmopolita nagyvárosok populista kritikája formájában léteztek. A politikai filozófiában H. Arendt a totalitarizmussal szemben fogalmazta meg a republikánus éthosz fontosságát; szerinte ugyanis éppen a túlzott individualizálódás lett a totalitárius diktatúrák táptalaja. Ezzel szembeállította a szervezett civil társadalom és a polgári-politikai erényeket gyakorló állampolgárok világát. A mai kommunitaristák szerepet játszottak a neokonzervatív hullám visszasorolásában, és az amerikai társadalom problémáinak újrafogalmazásában. A Clintont hatalomra juttató „szívárvány-koalíció” mögött ilyen szellemi törekvések is meghúzódtak. Közismert, hogy az amerikai republikánus hagyományt erőteljesen támogatta a protestáns vallásosság

szeleme is. A politikai retorikát ott máig áthatja a republikánusok biblikus, közösségi nyelvezete, amely akkor is fennmaradt, amikor a politikai valóság már sokkal inkább a liberális individualizmus és az erősödő köponti hatalom kettősségének jegyében állt.

Ennek a hagyománynak Európában is vannak folytatói. A francia republikanizmus tradíciójának szellemében érvelt Kende Péter, amikor a republikanizmust az új demokrácia fontos alapjaként hangsúlyozta. Magam a német példákat idéztem, ahol a történészek és politológusok egy része az erényes polgárok aktív civil társadalmán alapuló demokratikus köztársaság eszméjét helyezi szembe a jelen és jövőbeli technokratikus uralom rémével. Az egyének az állampolgáriság liberális koncepciójában tisztán üzletszerű, számító viszonyban állnak az államhatalommal; ahogy a konzervatívok gúnyosan mondják, számukra az állam nem egyéb, mint kereskedelmi társaság. (Sokan ilyennek tartják ma az Európai Uniót is.) A hazafias republikanizmusban viszont a polgárok társadalmi és politikai identitása ahhoz kapcsolódik, hogy ők egy politikai közösség részecsei, amelynek közös hagyományai, kultúrája és politikai intézményei vannak. A politikai részvétel, a közéleti aktivitás e felfogásban lényeges része az állampolgáriságnak. Egyedül a politikai szabadságjogok, a bibói legitimitás-elvek érvényesülése biztosíthatja, hogy a polgárok sajátjuknak érezzék az államukat, és legalábbis megoszthassák lojalitásukat a tágabb integrációk, a lokális-regionális kötődések és a nemzetállam között. Ehhez nem kell valamennyi állampolgár közös etnikai, nyelvi és kulturális eredetére támaszkodni, elég a közös politikai kultúrán alapuló alkotmányos hazafiság közös nevezőjét megteremteni.

Vajon reális elvárás-e, hogy a fogyasztói individualizmus terjedése és a társadalmi szolidaritás fellazulása idején ilyen közösségi erényeket követeljünk a polgároktól? Hiszen a rendszerváltozás anómikus viszonyai között éppenséggel felbomlottak vagy átrendeződtek a korábbi lojalitások, kötődések, megcappantak a bizalmi tartalékok, és a visszavonuló, elvonó államhatalom is inkább csak gyanakvást kelt polgáraiban. Az átrendeződő vilkedvez a korrupció elharapózásának, és aláássa az új demokrácia politikai hitelét. Azonban nincs más kiút a mai helyzetből, mint a közös törvények fokozott tiszteletének megkövetelése, az aktív polgárok beleszólásának, a politikai elit feletti demokratikus kontroll igényének a képviselése. Az európai integrációban való részvételünk megóvhat bennünket a régi nacionalizmus kísértésétől; de az alkotmányos patriotizmus legitimáló erejére, amely a köztársasági éthoszon alapul, minden mai és leendő kormányzatnak szüksége lesz.

IRODALOM

- Ágh Attila 1997. A globalizáció politikai aspektusai. In: *Globalizáció és nemzeti érdek*. (Magyarország az ezredfordulón) 87–100., Budapest: MTA
- Bayer József 1994. *Fordul a világ*, 243–260 Budapest: T-Twins
- Beck, Ulrich 1993. *Risikogesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Bibó István 1986, 1990. *Válogatott tanulmányok I–IV*. Budapest: Magvető Kiadó
- Brown, Lester–Christopher Flavin–Hilary French 1998. *A világ helyzete, 1998*. (A Washingtoni Worldwatch Institute jelentése a fenntartható társadalomhoz vezető folyamatról.) Budapest: Föld Napja Alapítvány
- Dahrendorf, Ralph 1990. Die Sache mit der Nation. In: *Merkur, Deutsche Zeitschrift für europäisches Denken*, 44.
- Dahrendorf, Ralph 1997. Miért éppen Európa? – egy szkeptikus európai tündődő kommentárjai. *Századvég Új folyam.* 4. sz. (69–91.)
- George, Stephen 1996. *Politics and Policy in the European Union*. 3rd ed. Oxford–New York, Oxford University Press
- Habermas, Jürgen 1992. Staatsbürgerschaft und Nationale Identität. In: *Funktizität und Geltung*. Frankfurt a/M.: Suhrkamp. 632–660.
- Kaase, Max–Kenneth Newton 1995. *Beliefs in Government*, Vol. 5. New York, Oxford University Press
- Kende Péter 1957. Erős, republikánus állam... *Mozgó Világ*, 7.
- Kende Tamás (szerk.) 1995. *Európai közjog és politika*. Budapest: Osiris-Századvég
- Kiss J. László 1997. *Közösségi politikák. Nemzeti politikák. A tizenötök Európái*. Budapest: BKE Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék
- Kiss J. László–Urkuti György (szerk.) 1998. *Globalizáció: Mítosz vagy valóság?* Budapest, *Bigis Közlemények*, 6.
- Martin, Hans-Peter–Harald Schumann 1998. *A globalizáció csapdája. Támadás a demokrácia és a jólét ellen*. Budapest: Perfekt Kiadó
- Merkel, Wolfgang J. 1997. Elmélyíteni vagy kiszélesíteni? Az európai integráció korlátai. *Politikatudományi Szemle*, 2.
- Mitvard, Alan S. 1995. *The European Rescue of the Nation-State*. London: Routledge
- Navracsics Tibor 1998. *Európai belpolitika*. Budapest: Korona Kiadó
- Niedermayer, Oscar–Richard Sinnott, 1995. *Public Opinion and Internationalized Governance. Beliefs in Government*. Vol. 2. New York, Oxford University Press
- Nugent, Neill 1993. *The Government and Politics of the European Community*: 2th ed. Macmillan
- Pritz Pál 1998. *Par Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban*. Budapest (kézirat)
- Schmitter, Philippe C. 1998. Politikai Európa és szociális Európa. In: *Közép-európai változások*. Szerk. Mészlivetz Ferenc. MTA Szociológiai Intézet–Savaria University Press, Szombathely, 89–114.
- Szűcs Jenő 1983. *Európa hátroni történeti régiója*. Budapest: Magvető
- Sked, Alan 1991. The Myths of European Unity. In: *The National Interest*, Winter 1990/91.
- Taylor, Paul 1996. *The European Union in the 1990s*. New York: Oxford University Press